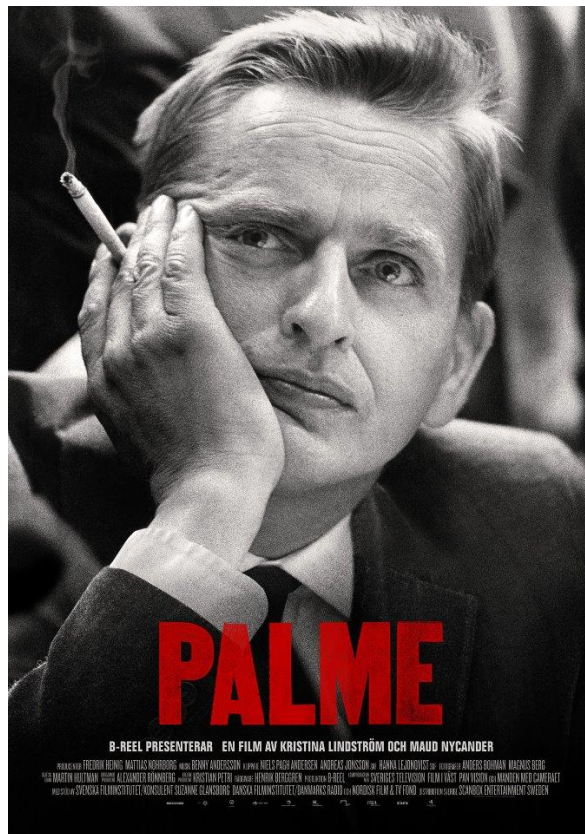

Filmen *Palme*

***Palme* (2012) Regi och manuskript: Maud Nycander, Kristina Lindström.
Producent: Fredrik Heinig, Mattias Nohrborg. Dokumentär. Produktion: St Paul Film (Sverige). Färg, svart/vit, svenskt tal, 103 min.**

Innehåll

Introduktion	1
Viktor Granö: Filmen <i>Palme</i>	2
Kjell Östberg: Olof Palme – Hans tid och vår	4
Jan Guillou: Palmes största politiska misstag avfärdas i filmen – utdrag	6
Torbjörn Tännsjö: Palme och socialismen	7

Introduktion

Olof Palme är Sveriges mest kända 1900-talspolitiker, en politiker som inte lämnade någon oberörd under hans liv och som inte upphört att fascinera trots att det snart har gått 30 år sedan han mördades i februari 1986. Det har skrivits flera biografier om honom och för ett tag sedan kom också en film, baserad på bl. a. dokumentärfilm och intervjuer, som både visats på biografier och visats i TV som en serie i tre delar.

En film, som i TV-versionen omfattar knappt 3 timmar, kan inte förväntas ge en allsidig bild av en politiker som verkade i flera årtionden, utan filmmakarna måste givetvis sovra i

materialet och välja ut det som de tycker är mest väsentligt och strunta i resten. Frågan blir då om filmen ger en rättvisande bild av Palme, om den fått med det väsentligaste eller om den missat eller för styvmoderligt behandlat viktiga aspekter. I denna artikelsamling har vi samlat några film-recensioner samt allra sist en kort artikel som inte tar upp filmen specifikt, men som kommenterar Palmes relationer till vänstern till vänster om socialdemokratin. Samtliga artiklarna har ett vänsterperspektiv. Filmrecensionerna har det gemensamt att de anser att filmen ger en för glättad Palme-bild, att den undviker många problem.

Viktor Granö: Expressresa genom en statsministers liv

Ur *Ny Tid* (Helsingfors) 19 november 2012

Den nya dokumentärfilmen om Olof Palme innehåller intressant stoff, men hastar genom ett för brett uppslag av infallsvinklar, anser Viktor Granö.

Med tillräckligt många dokumentärfilmer kan man lösa gåtan kring mordet på **Kennedy**, sade en gång den välkände filmregissören Paolo Pasolini. "Kennedy" kunde givetvis bytas ut mot exempelvis "**Palme**". Men när **Kristina Lindström** och **Maud Nycander** gör sin *Palme*, vill de uttryckligen nå fram till det som överskuggas av mordet. Politikern Palme? Nej: människan! Till sin tematiska vinkling och narrativa uppbyggnad exemplifierar *Palme* två dominerande tendenser inom den samtida dokumentärfilmen.

Tendens nummer ett: det kronologiska panoramat. Palmes liv, från vaggan till graven, presenteras i ett högt tempo, med arkivmaterial, intervjuer och en hopknyttande berättarröst. Vi får veta lite om allt, och inte särskilt mycket om något enskilt.

Palme föddes i en högborgerlig, bildad och inflytelserik familj på Östermalm, talade tyska med sin lettiska mor och franska med sin barnflicka. Lille Olof var ett sladd- och underbarn, och vid faderns plötsliga bortgång skickades han till prinsarnas internatskola: Sigtuna humanistiska läroverk. En i filmen intervjuad skolkamrat berättar att Palme snabbt drog på sig öknamnet Skit-olle, "för sin ovårdade apparition". Enligt Palme själv lades hans aristokratiska bakgrund honom senare till last närmast av borgerskapet, som uppfattade den vordne socialdemokraten som en klassförrädare.

Ett fascinerande kapitel, som också det behandlas i förbifarten, är den enorma betydelse Palmes år som utbytesstudent i USA hade för hans politiska karriär. I filmen kallar **Olof Ruin** Palme för Sveriges första amerikanska retoriker: Palme byggde sina tal på det konkreta, på upprepningar. Och det var i USA som Palmes sociala medvetenhet vaknade. Bland hans amerikanska skolkamrater fanns krigsveteraner och studenter med fattig bakgrund. Innan Palme återvände till det ekonomiskt allt starkare Sverige liftade han genom USA, och fick på nära håll se de ekonomiska och sociala orättvisorna. Väl hemma blev han socialdemokrat och snabbt statsminister **Tage Erlanders** oersättliga medarbetare.

Expressfart

I hög hastighet kör filmen genom Palmes politiska karriär, med början i elddopet då Palme, vid Erlanders plötsliga insjuknande, fick ta över förhandlingarna under ett statsbesök i Sovjetunionen. Palme presenteras som en handlingskraftig och välformulerad politiker. Ett särskilt intressant inslag är filmmaterialet från Palmes konfrontation med de revolterande studenterna 1968. Här framstår ministern som en klar segrare, i sitt utdömande av allt ickedemokratiskt, och i sitt hävdande att "samhällsförändring inte är någon exklusivt akademisk angelägenhet."

I hög grad presenteras Palme som den djärva utstickaren som, med sina kritikers formulering, "äventyrade Sveriges neutralitetspolitik" då han högljutt kritiserade Vietnamkriget, gjorde det

första västerländska statsbesöket på Castros Kuba, eller gav sin välsignelse åt den svenska ambassadör som under militärkuppen i Argentina räddade kubaner och andra obekväma element i den svenska statens namn.

Under 70-talet samlade sig de politiska skandalerna: IB-affären 1973, **Ingmar Bergmans** och **Astrid Lindgrens** skattemässiga martyrium 1976. I Palme ställs statsministern inte till svars för skandalerna; det framstår närmast som en orättvisa att dessa motgångar lades Palme till last, liksom det presenteras som en ledsam omständighet att han förlorade de intellektuellas förtroende genom sitt stöd för kärnkraften, och som en ofrånkomlig kompromiss att han vann sin sista valseger med en politisk plan han inte trodde på (löntagarfonderna, 1982). Ett i filmen bättre underbyggt tema är den personliga förföljelsen av Palme som i synnerhet under 80-talet pågick i svenska medier och i motstående politiska grupperingar. Den presenteras här som upptakten till mordet 1986.

Människan Palme

Tendens nummer två: jakten på människan bakom. Filmens uttalade frågeställning är: vem var Palme, egentligen? Vem var människan bakom den politiska karriären? Svaret ges sedan i form av de personliga infallsvinklar som intervjumaterialet bjuder på.

Hustrun Lisbeth (f. **Beck-Friis**) berättar om hur hon förälskade sig i den unge mannen som tycktes höra till en äldre generation, samtidigt som han var modernare än alla sina jämnåriga. Sönerna talar om den ständigt arbetande fadern. En barndomsvän tror att Palme hade mått bättre som statsminister för en borgerlig regering, att han "i själ och hjärta förblev en stockholmsk överklassare." Och enligt filmen var Palmes starka emotionella reaktioner ständigt närvarande i och av betydelse för hans politiska liv.

Mycket av detta är intressant, men det är likväl värt att fråga sig varför man på detta sätt skulle komma närmare den person Palme var, än vad en rent politisk dokumentär hade kunnat göra? Varför skulle Palmes identitet i högre grad utgöras av hans privatliv, av hans känslor och reaktioner, än av hans politiska verksamhet? Kan vi inte, tvärtom, på sätt och vis hävda att Palme – för allmänheten, om än inte för hans familj och nära vänner – var hans politiska inflytande?

Som grund för *Palme* ligger en enastående samling arkivmaterial: smalfilmer från skoltiden, en ytterst meningsfull samling intervjuer med honom och övriga tv-inslag. Dessutom har dokumentaristerna fått tag på en imponerande grupp intervjuobjekt: från familjemedlemmar och politikerkolleger till den sydafrikanske apartheidmotståndaren ärkebiskopen **Desmond Tutu**. Men inget ges tid. Intervjuerna presenteras i form av repliker plockade ur sitt sammanhang, och då tidsstämning skapas med musik och bildmontage, avbryts den så fort den kommit igång.

Nu är filmen för all del medryckande och underhållande, en expressresa genom ett svunnet kulturellt landskap. Men för den politiskt intresserade erbjuds nog snarare en samling rubriker än någon verklig text. Det är lite synd eftersom alla förutsättningar finns där. Hade Lindström och Nycander prutat på sin strävan att omfatta allt. Och kanske rentav gjort en kort tv-serie istället för en biofilm – vilket materialet utan vidare hade räckt till – hade resultatet kunnat vara storslaget.

Kjell Östberg: Olof Palme – Hans tid och vår

Ur *Internationalen* 13 januari 2013

Kjell Östberg är författare till en auktoritativ Palmebiografi i 2 delar

Böcker, TV-serier, filmer, dokumentärer... nu är Olof Palme tillbaka. Kjell Östberg skriver här om den dokumentär om Olof Palme som hittills setts av en kvarts miljon. Hur beskriver detta fantastiska tidsdokument Palme och hans tid? Vad har valts bort och kan vi lita på beskrivningen av denna sjudande och politiskt vakna tid?

Olof Palme är 1900-talets främsta svenske politiker. För detta talar omfattningen av hans politiska gärning (han sysslade med allt från högertrafikomläggning till ny ekonomisk världsordning); hans internationella ställning – han var en självklar samtalspartner för politiska ledare från Fidel Castro till Henry Kissinger; hans förmåga att placera sig i den politiska sfärens absoluta centrum; hans begåvning att genom sina framträdanden och sina tal ge politiken en särskild lyster, älskad av många, hatad av andra.

Det fanns dessutom en bredd och spänning i hans åsikter som hos få andra. Under 1950-talet var han en intellektuell soldat i kalla kriget på USA:s sida, antikommunist och förespråkare av en svensk atombomb. Under 1960- och 70-talet möter vi den Palme de flesta känner till, den radikala retorikern, Vietnamkritikern, jämställdhetsförespråkaren, men också IB-mannen och kärnkraftsanshängaren. Under 1980-talet tonar utrymmet för en radikal socialdemokrati bort och Palme accepterar, mer eller mindre motvilligt, att driva på partiets anpassning till nyliberalism och marknadsanpassning. Dessa kraftiga svängningar under ett relativt kort liv – Palme var bara 59 år när han mördades – kan tolkas på olika sätt: Opportunisten Olof Palme som utnyttjar sin begåvning till att snabbt anpassa sig till rådande värderingar. Eller en kreativ person, i stånd att kontinuerligt ompröva sina värderingar och sin politik. Men de visar framför allt på Olof Palmes kanske främsta förmåga: att läsa tiden, att fånga upp tankar och strömningar och i betydande utsträckning göra dem till sina.

Det är också denna egenskap som gör Kristina Lindströms och Maud Nycanders med rätta hyllade dokumentär Palme till ett så fantastiskt tidsdokument. Filmen, som välförtjänt har setts av en kvarts miljon på tre månader, berättar om en tid när människor organiserade sig kollektivt i större utsträckning än på mycket länge för att skapa ett annat samhälle, när mer

omfattande sociala reformer än någonsin genomfördes, när politiken ansågs kunna utmana marknaden och politiker ibland kunde prata om vad hjärtat var fullt av, och inte vad spinddoktorer och politiska konsulter talade om för dem. Och bättre än de flesta kunde Olof Palme ge uttryck för denna tid. Samtidigt är det inget okritiskt hyllningsporträtt. Palme får i filmen framstå som en man av kött och blod, med fel och brister.

Det är samtidigt något som skaver i framställningen. Vad ville Palme själv? Ja, internationellt ägnar filmen mycket tid åt att lyfta fram Palmes kritik av Vietnamkriget eller apartheid (men inget åt hans hemliga samarbete med Nato, hans inblandning i Bofors vapenexport till Indien eller engagemang för upprustning av det svenska flygvapnet). Men när det gäller inrikespolitiken – som Palme ägnade nio tiondelar av sina osedvanligt långa arbetsdagar åt – är filmen märkligt tyst. Vi får veta att han var för kärnkraft och mot löntagarfonder. Någon minut av tre timmar ägnas åt jämställdhet, framför allt dagis, annars ducker filmen. Det pågår för närvarande en kamp om historien. I sin strävan att göra välfärdsstaten till ett moderat projekt, och därmed avlösa det alla dess radikalt samhällsomvandlade drag, har Reinfeldt tidigare försökt göra sig till Per Albins och Tage Erlanders arvtagare. Men vid Palme har han hittills gjort halt, Palmes radikala image har varit för stark. Men detta håller på att förändras. I den omfattande våg av böcker om Palme som sköljt över oss under de senaste åren kan man urskilja två ytterligheter av Palmebilder. Å ena sidan Henrik Berggren, som ser en socialliberal Palme, utan något socialistiskt patos, en Kennedy från Östermalm, för att låna Olle Svennings träffade uttryck. Å andra sidan Göran Greider, som ser en demokratisk socialist som drev på mot ett mer jämlikt samhälle än vi någonsin sett, förr eller senare.

Filmen reproducerar okritiskt den första bilden. Regissörerna hävdar att de inte vill driva någon speciell tes. Samtidigt ger de en tolkning av Palmes tid som suddar bort många av tidens djupa motsättningar och som passar de nya moderaternas nya historieskrivning som hand i handske. Den ser ut så här: Välfärdsstaten byggdes i enighet, men under 1970-talet gick det för långt. Vi borde ha förstått att vi inte kunde fortsätta i samma takt, får Ingvar Carlsson säga. Vi drabbades av hybris, säger den gamle Palmepojken Anders Ferm. På så sätt motiverar man den politik som man i samklang med de borgerliga partierna genomfört sedan 1980-talet: en uppluckring, avreglering och utförsäljning av den offentliga sektorn och en förflyttning av makten från politik till marknad.

Att detta under Palmes tid var en högst kontroversiell fråga, att LO och stora delar av socialdemokratin motsatte sig en politik som ledde till ökade samhällsklyftor eller att Palme själv drev igenom lex Pysslingen, som förbjöd statsbidrag till vinstdrivande daghem, om detta får vi inte veta något. Filmmakarna själva spär på med att hävda att de höga skatterna gjorde att Sverige utvecklades till ”en skattemardröm”. Detta var som bekant ett favorittema i den kampanj som borgerliga tidningar drev och som kulminerade i valrörelsen 1976, och säkert var det så valserna gick runt middagsbordet hos en eller annan borgerlig ledarskribent. Men även efter flera månaders Pomperipossadebatter och Ingmar Bergmans landsflykt kunde Sifo konstatera att bara 13 procent av väljarna tyckte att skattetrycket var en viktig fråga och marginella 6 procent angav marginalskatterna. De flesta svenskar slöt solidariskt upp bakom det svenska skattesystemet, kraven på att förändra det kom från dem som ville försvaga välfärdsstaten.

Men det är uppenbart att filmens beskrivning av Sverige som en skattemardröm står väl i symbios med de röster som utan invändningar får hävda att välfärdsstaten blivit för stor. Samhällsklyftorna hade blivit för små, kraven på demokratiskt inflytande också över ekonomin hade blivit för stora. Det som bara högern kunde säga på 70-talet blev snart allmängods. Här passar också filmens föraktfulla sätt att skildra 1960- och 70-talsradikaliseringen in. I ett vänsterperspektiv går tidens omfattande sociala och politiska reformvåg bara

att förklara om man inkluderar den centrala roll som de sociala rörelserna spelade. Palmes engagemang i Vietnamfrågan går inte att förstå utan det tryck FNL-rörelsen utövade i samhällsdebatten, de reformer som gjorde Sverige till världens mest jämställda land, inte utan den nya och gamla kvinnorörelsen. I filmen reduceras dessa mäktiga rörelser till en nidsbild av kårhusockupanter och långhåriga maoister med Stalinplakat.

Riktigt upprörande blir emellertid den nedlåtande inställningen till 60-talsradikaliseringen i skildringen av Palmes största nederlag, IB-affären. IB var en hemlig militär underrättelseorganisation som med Palme i en central roll grundades i slutet av 1950-talet efter krav från USA, bland annat för att övervaka och registrera radikala arbetare. Under 1960-talet utvidgades uppgifterna till att också övervaka vietnamaktivister och den nya vänstern. Efter gruvstrejken och strejkvågen i början av 1970-talet fick IB en nystart. Under hela IB:s existens var banden med det socialdemokratiska partiet nära. Tidningen *FIB Kulturfront* avslöjade IB:s verksamhet 1973 och visade att organisationen begått upprepade olagligheter i sitt arbete. Medan Palme med berätt mod ljög och förnekade uppgifterna har dessa i efterhand i sina huvuddrag bekräftats av den statliga Säkerhetstjänstkommissionen.

Denna, en av det sena 1900-talets största politiska skandaler, bortförklaras i filmen genom bilder på demonstranter som sjunger hyllningssånger till Stalin. Men det var inte, som filmen antyder, Kfml(r) som var det huvudsakliga målet för IB:s, och Palmes, övervakningar, det var vietnamaktivister, strejkande arbetare och radikala socialdemokrater som ville driva på mot en mer radikal samhällsomvandling. På så sätt bidrar filmen även här till att teckna en bild av 1960- och 70-talen där en ansvarstagande politisk mitt stoppade en extremistisk vänster från att löpa amok. Och Palme hamnade på rätt sida. Numera kan Fredrik Reinfeldt utan att blygas även inkludera Olof Palme i sina trontal.

Jan Guillou: Palmes största politiska misstag avfärdas i filmen – utdrag

Ur artikel i *Aftonbladet* 30/12 2012

[Av copyrightsäl återges inte hela artikeln, utan bara kommenterade citat]

Guillou är kritisk mot filmen. Han karakteriserar filmen som ett ”propagandastycke” som inte duger som historieskrivning: ”Där finns alltför många exempel på märkliga utelämnanden eller ren och skär historieförfalskning.”

Guillou var personligen inbegripen i flera konfrontationer med Palme. Den första och mest traumatiska var IB-affären. Om denna skriver han bl a följande:

IB-skandalen var Palmes mest belastande affär någonsin, där begick han några av sina värsta politiska misstag. Men det avfärdar filmen på några minuter med att det bara handlade om ”åsiktsregistrering”, dessutom högst befogad sådan, eftersom man registrerade ”stalinister”. För att underbygga den lögnen visar filmen upp en liten patetisk demonstration med kanske 200 deltagare där man, faktiskt, sjunger hyllningssång till Stalin. Det är sekten KFML-r som är i farten.

... IB-affären gällde i huvudsak underrättelsetjänstens militära operationer utomlands i direkt strid med den svenska neutralitetspolitiken, exempelvis att vi hade agenter i arabvärlden som arbetade åt Israel eller vidarebefordrade kunskaper från vår ambassad i Hanoi till USA:s underrättelsetjänst, under brinnande krig. Vanföreställningen att IB-affären, mer bagatellartat, skulle ha varit en i raden av tidens många avslöjanden om åsiktsregistrering kommer sig av att det bara var i den delen som statsmakten lät utreda avslöjandena – efter mycket knot och flera decennier.

När skandalen rullade i gång försökte Palme först ljuga och håna bort innehållet i *Folket i Bild/Kulturfronts* avslöjanden. Peter Bratt och jag var ”pojkar”, visserligen tvåbarnsfäder, som hade ”förläst sig på indianböcker och dåliga agentromaner”. Det var en position som svårligen kunde

upprätthållas när vi fängslades. Då bytte Palme till förklaringen om vår särskilda ondskefullhet. I riksdagen utnämnde han mig till ”våldets och nävrättens förespråkare”, en demokratins fiende med vilken Palmes ömsom hånfulla bortförklaringar och ömsom hatfyllda svingande med kommuniststämpeln blev förödande för hans trovärdighet bland landets intellektuella, vars stöd han nu för alltid förlorade. ”När blev samhällskritik spioneri?” frågade författarförbundet i ett upprop som undertecknades av hundratals författare. Liknande protester kom från journalistförbundet. Nobelpristagaren Heinrich Böll och Hans Magnus Enzensberger skrev protestbrev direkt till Palme. Lars Gustafsson och PO Enquist talade på protestmöten runt om i landet. Hela den svenska artisteliten, med Hasse Alfredson, Tage Danielsson, Gösta Ekman och Lena Nyman i spetsen arrangerade en protestgala i gamla riksdagshuset. Där kunde åtskilliga roliga och talande citat ha hämtats, eftersom galan filmades.

Men det skulle inte ha passat filmmakarnas syften, ty enligt dem förlorade Palme – oförskyllt och utan att ljuga det minsta – sitt stöd bland landets intellektuella tre år senare på en helt annan fråga, nämligen kärnkraften. Vilket filmen leder i bevis genom att påpeka att Tage Danielsson var emot kärnkraft. Det är inte bara fräck historieförfalskning, det är rent löjeväckande

Efter att ha tagit upp fler exempel på sådant om han betraktar som historieförfalskning avslutar Guillou sin artikel med orden:

... om dokumentärfilmen ”Palme” skall kunna visas som serie i SVT måste åtskilligt kompletteras eller förändras för att klara reglerna om opartiskhet och saklighet. Ursprungsfilmen borde ha fällts på ett tiotal punkter.

Torbjörn Tännsjö: Palme och socialismen

Ur *Flamman* 10/1 2013

Torbjörn Tännsjö om 1970-talets vänster och gåtan Olof Palme.

Tor Ragnar Gerholm berättade vid något tillfälle för mig hur man inom Clarté på femtiotalet, då Gerholm var organisationens unge och brådmogne ordförande, varit övertygad om att Olof Palme var CIA-agent. Jag vet inte om den uppgiften kan bestyrkas, men klart var att Palmes antikommunism var uttalad och att han arbetade för den amerikanska planen att klyva den världsomfattande studentrörelsen i en östlig och en västlig del. Mot den bakgrunden är det något av en gåta hur Palme långt senare i livet kunde hysa en så positiv uppfattning om länder som Castros Kuba. Hans meningsmotståndare på högerkanten förstod honom inte på den punkten. Jag tycker själv det är svårt att riktigt leva sig in i hur han kan ha tänkt.

Mellan dessa tider infaller kårshusockupationen, 1968. Palmes retorik då, liksom i kommentarerna till IB-affären, liknar återfall i femtiotalets uppfattningar. Vill man förstå denna period är det emellertid viktigt att besinna följande omständighet.

Från sjuttioalets maoistiska vänster, som ledde och kontrollerade FNL-grupperna, kvarlever fortfarande en förljugen syn. Jan Guillou avvisar (i en krönika nyligen i *Aftonbladet*) allt tal om stalinism inom den då dominerande vänstern. Finurligt brukar anhängarna av den då dominerande maoistiska doktrinen inom samma vänster också framhäva att de minsann för länge sedan hade tagit avstånd ifrån allt devot hyllande av Sovjetunionen. Vad de glömmer att berätta är att de fortsatt hyllade Sovjet som det gestaltat sig under Stalin. Det var efter Stalins död, som revolutionen gått förlorad där, brukade de hävda. Och hyllningen av Sovjet hade ersatts av en lika devot hyllning av Maos Kina. Ja, också synen på Stalin var hämtad från det kinesiska kommunistpartiet: 70 procent bra, 30 procent dålig. Detta är inte, som Jan Guillou antyder, något unikt för dåtida KFML(r). Den gruppering, KFML/SKP som dominerade och styrde och ställde med sina fronter, så som FNL-grupperna och Folket i Bild, hade detta synsätt som sin utgångspunkt i alla ställningstaganden. Det är mot bakgrund av detta man bör

försöka förstå Palmes hållning under denna tid. Jag menar inte att det gör den lätt att helt förstå.

Det är heller inte lätt att förstå Palmes förhållande till socialismen. Så sent som på sjuttio-talet var en stor del av det socialdemokratiska partiet ”socialistiskt”, i en konventionell betydelse av ordet. Man hade ungefär samma uppfattning om framtiden som VPK, även om man var oense om framgångsvägarna och tempot. Man ville ha offentligt ägande av de avgörande produktionsmedlen och ett samhälle genomsyrat av demokrati, inte bara på det politiska planet, utan också inom näringslivet. Det är i det perspektivet som förslaget om löntagarfonder ska ses.

Palme förklarade ofta att han var ”demokratisk socialist” (inte ”socialdemokrat” vilket vore mer neutralt) och stolt sådan. Denna fras antyder en radikalt socialistisk hållning, av det slag LO, med Meidners fondförslag, ville förverkliga. Förväntningarna på Palme var därför stora inom arbetarrörelsen, och en motsvarande fruktan levde inom borgerligheten. Det kom därför som en chock för många inom arbetarrörelsen då de förstod att Palme var *mot* socialismen. Han måste ha menat något annat med ordet, kanske att alla människor har samma värde, eller något sådant, som ju också en folkpartist kan hålla med om. Inom borgerligheten visste man nog inte vad man skulle tro. Det var svårt att medge att man missbedömt Palme så grundligt på denna avgörande punkt. Hatet fick leva vidare, även om det nu gick på frihjul.

Ja, det är svårt att förstå viktiga inslag i Palmes politiska tänkande. Man hade önskat att han fått tillfälle att själv förklara, till exempel genom att skriva sina memoarer.